

УДК 343.131

В. Т. Нор

*доктор юридичних наук, професор,
академік Національної академії правових наук України
(Львівський національний університет імені Івана Франка)*

ПОГЛЯДИ І. ФРАНКА НА ЗАСАДИ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ СУДУ І СУДОЧИНСТВА

Принцип (від латинського *principio* – основа, початок) у загальнонауковому розумінні – це основне, висхідне положення теорії, вчення, головне правило діяльності. Якщо говорити про принципи судочинства, то ними будуть визнаватись керівні засади (ідеї), що стосуються безпосередньо завдань, засобів та способів здійснення судочинства. В кожній державі вони знаходять закріплення у Основному законі (Конституції) та інших нормативно-правових актах. Принципи судочинства тісно взаємопов'язані, утворюють стійку цілісну систему, яка характеризується взаємодією та взаємозв'язком, єдністю мети і завдань судочинства. Одні засади сприяють здійсненню інших. Порушення будь-якої з них призводить до порушення законності при провадженні у справі в цілому.

На сучасному етапі розвитку правової науки усі засади судочинства отримали широку класифікацію за різними ознаками й, на нашу думку, доцільно було б навести дану класифікацію, щоб надалі було можливим здійснити порівняння між сучасними досягненнями правової науки й прогресивними поглядами І. Франка на дану проблему. Отож, засади судочинства класифікуються за такими ознаками: 1) за дією у системі права – загальноправові, міжгалузеві, галузеві; 2) за формою

нормативного закріплення – конституційні (закріпленні Конституцією) та інші (закріпленні в законодавстві про судочинство); 3) за роллю у регулюванні процесуально-правового становища суб'єктів правовідносин — ті, що визначають процесуально-правову діяльність суду та інших органів, і ті, що визначають процесуальну діяльність учасників процесу та інших осіб, які беруть участь у судочинстві; 4) за предметом регулювання – організаційні (організації судоустрою і судочинства) і функціональні (засади процесуальної діяльності), ті, що визначають зміст процесуальної діяльності (встановлення об'єктивної істини), та ті, що регулюють процесуальну форму виконання процесуальних дій.

За Конституцією України основними засадами судочинства є: законність; рівність всіх учасників судового процесу перед законом і судом; забезпечення доведеності вини; змагальність сторін в наданні ними суду своїх доказів і в доведенні перед судом їх переконливості; підтримання державного обвинувачення у суді прокурором; забезпечення обвинуваченому права на захист; гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами; забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення суду, крім випадків, установлених законом; обов'язковість рішень суду; незалежність суддів при здійсненні правосуддя і підкорення їх лише законові. До конституційних засад належать також державна мова судочинства; повага до гідності особи, невтручання в її особисте та сімейне життя; право людини на свободу та особисту недоторканність; недоторканність житла; таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції; свобода від самовикриття (у вчиненні злочину чи іншого правопорушення); та викриття членів сім'ї чи близьких родичів; встановлення об'єктивної істини; здійснення правосуддя виключно судом. Засадами судочинства, що передбачені окремими законами, також є: право на судовий захист; публічність; правова

допомога при вирішенні справ у судах; вільна оцінка доказів (за внутрішнім переконанням суддів), безпосередність дослідження доказів; усність процесу, колегіальний та одноособовий розгляд справ; недоторканність і незмінюваність суддів, суддівське самоврядування [1, с. 129]. Названі принципи судочинства є втіленням найвищих прогресивних досягнень правової науки, шлях до вироблення яких пролягав не через одне століття, адже дані демократичні засади сформувались не в одну мить, вони пройшли довгий термін випробувань часом, щоб знайти своє закріплення у нашому законодавстві.

І. Я. Франко був одним із дослідників і прихильників таких демократичних засад. Він написав чимало праць, присвячених саме питанням аналізу і критики діяльності суддів, засад організації судочинства та його здійснення тогочасними судами. Його критично-наукова робота знайшла своє відображення не тільки в наукових працях, а що найцікавіше, у художніх творах, де він образно описав і розкрив усі недоліки тогочасного судочинства. Доволі прогресивні погляди І. Франка, як говорить сам мислитель: "...Виробилися іменно з критики існуючого ладу, з почуття і розуміння потреб народних і розвитку історичного; се не платонівські або які-небудь другі утопії, – се тільки вивід з дотеперішніх історичних даних, вивід, який мусить увійти в життя, чи ми будемо за ними, чи проти нього, чи він нам приємний, чи прикрий" [2, с. 135]. Серед творів мислителя, які присвячені даній тематиці, можна назвати такі, як: "Перехресні стежки", "На суді", "Терен у нозі", "Моральні типи", "Рябина", "Для домашнього огнища", "До світла", "Мій злочин", "Основи суспільності", "Принципи і безпринципність", "Смерть убійці", "Оповідання про розбійника Флавіана" та інші. Не дивлячись на велику кількість напрацювань І. Франка щодо даної тематики, є дивним ситуація, що ці погляди мислителя залишились без уваги франкознавців. Зокрема, на даний момент не існує

жодного ґрунтовного дослідження й аналізу поглядів І. Франка на засади організації суду і судочинства. Лише деякі невеликі як за обсягом, так і за змістом спроби зроблені ще в середині минулого століття, а саме Ольгою Скакун [3, с. 81] й Володимиром Сокуреном [4, с. 116], однак така обмежена кількість інформації не в змозі в повній мірі розкрити усю глибину думки мислителя з цієї проблематики. Названі автори, на наш погляд, в своїх працях лише констатували наявність таких напрацювань І. Франка, не вдаючись до їх безпосереднього дослідження. Щодо нових доробків, то вони взагалі відсутні. Можна лише виділити найновіші розвідки, проведені молодими науковцями зокрема Н.Тодчук [5], О. Луцишин [6], А. Швець [7], І. Лучук [8]. Однак тематика їх доробків спрямована на розкриття особливостей побудови кримінальних сюжетів й дослідженню психології злочинців у творчості І. Франка, тому вони лише дотично звертаються до проблем, які нас цікавлять. Хоча, слід зазначити, що дані розвідки характеризуються новим варіантом контексту, до якого введенні свіжі, ніде перед тим не висловлені думки. Саме тому є підстави вважати, що дані погляди мислителя залишились поза належною увагою науковців, на яку вони, без сумніву, заслуговують.

Отож перейдемо безпосередньо до аналізу поглядів І. Франка на те, якими повинні бути основні принципи побудови і функціонування суду і судочинства. Перш за все, слід з'ясувати які саме завдання ставив мислитель перед судами. Тут слід звернутись до маловідомої статті І. Франка "Моральні типи", надрукованої в Польщі у 1887 році, яка стосується насамперед існуючої офіційної правничої думки, згідно якої: "судді зобов'язані захищати інтереси суспільства від будь-яких порушень з боку окремих осіб", а судочинство – "метою якого насамперед має бути охорона суспільства" [9]. Саме тому для забезпечення досягнення такої

мети І. Франко піддав аналізу ряд демократичних засад судочинства, які, на його думку, слід було б неодмінно запровадити як в законодавстві, так і в практичній діяльності судів.

Варто нагадати, що загальноправові принципи, які діяли в Галичині наприкінці дев'ятнадцятого століття, були закріплені не тільки в Конституції 1867 року, а й іншому законодавстві (Кримінально-процесуальному кодексі 1873 р. та інших конституційних законах), які, як зазначалось раніше, формально не були позбавлені демократичних засад. Однак зміст законів та закріплені у них засади розходилися із практичною діяльністю судів, що не могло не обурити вченого, який на протязі усього свого життя поряд із творчою діяльністю, займався вивченням права і держави.

Здійснюючи критичний аналіз законодавства, І. Франко розкривав його протиприродну суть. Критикуючи його, він зробив правильний висновок, про те, що воно є мертвим в руках бюрократії й суддів, які використовували "право, як щит, яким безправ'я прикривається" [10, с. 571]. За таких умов здійснювалось пряме порушення фундаментальної ідеї (засади) правового життя суспільства і громадян – законності. І. Франко констатував повне нехтування судами норм законів. У своїй роботі вони перетворили законодавство, якого мали б неухильно дотримуватись, на "...мертвий шаблон, ..., повна зневага провідних ідей законодавства і панування мертвої, та ще в сполученні з повною безцеремонністю людей, отупілих або зовсім хорих духом, – тут доведені до справжньої карикатури на судівництво" [10, с. 519]. У своїх працях мислитель обґрунтовує думку про повну відсутність гарантій реалізації законодавства, що й призвело до перетворення його на мертве і недіюче на практиці. Серед причин такого становища Франко називає також наявність істотних розбіжностей між окремими законами, відірваність законів від реального життя.

Під законністю, як принципом судочинства, І. Франко вбачав своєрідний правовий режим діяльності судів, за якого діяльність усіх суддів та інших учасників судочинства повинна здійснюватися відповідно до вимог закону. Йому був зрозумілим той факт, що без розгалуженої системи законодавства, яке б регулювало як створення, так і діяльність судів, відображало б волю та інтереси більшості населення держави, та передбачало гарантії дотримання прав людини й однакове його застосування до усіх без винятку, – реалізація принципу законності в реальному житті є неможливою. Саме тому І. Франко називав тодішній стан судочинства лише "карикатурою" на справжнє правосуддя.

Порушення принципу законності мислитель вбачав також у неконтрольованому угляді суддів, які доволі часто дозволяли собі виносити необґрунтовані нічим рішення, не посилаючись при цьому на будь-який закон. Звичайно, І. Франко не виключав необхідності суддівського угляду в процесі здійснення судочинства, адже тільки завдяки особистому внутрішньому переконанню суддя взмозі прийняти справедливе рішення у конкретній справі. Однак такий угляд повинен бути обмежений принципом справедливості. Власне, наданням судді права на угляд, вважає І. Франко, реалізується його свідомість, воля і компетентність, що дозволяє вирішувати конкретну судову справу на основі загальних (абстрактних) вимог закону, але з урахуванням індивідуальних особливостей спору про право. Подібний підхід мислителя був об'єктивно обумовлений самою природою судової влади і відповідає природі статусу судді – людини наділеної повноваженнями здійснювати судову владу в державі.

Питання про природу суддівського угляду, на жаль, до сьогодні не одержало належної теоретичної розробки з боку сучасних вчених-правознавців. Це, можливо, пояснюється тим, що в радянські часи взагалі заперечувалась можливість суддівського угляду. Тому, враховуючи

новизну і складність питань організації та оптимізації судової діяльності, особливо у контексті прийняття нового Кримінального кодексу України, формулювання самого поняття судового угляду і його пізнавальної суб'єктивної природи, аналіз підстав, ознак та значення суддівського угляду набуває особливої актуальності сьогодні.

Ідею закладену мислителем щодо суддівського угляду частково розвинув В. О. Петришин, який зазначив, що "надання права на правовий розсуд посадовим особам має на меті збагачення програми вирішення конкретних ситуацій, передбачених у правових нормах, з огляду на їх індивідуальні та неповторні риси" [11, с. 147]. На думку вченого, "державний службовець, позбавлений права на угляд, – це функціонер у гіршому значенні цього слова, "гвинтик" державного механізму, позбавлений до того ж діяти ініціативно і нести моральну відповідальність за свою діяльність та її наслідки" [11, с. 147]. Власне таку думку І. Франко обґрунтував ще сто років тому. До подібного висновку дійшли у своїх дослідженнях такі вчені сучасності як С. С. Алексеев [12, с. 247], І. Я. Дюрягін [13, с. 42], В. В. Лазарев [14, с. 143-150], І. Л. Петрухін, В. А. Юсупов, В. С. Канцер та інші.

Отже, суддівський угляд, згідно І. Франка, – це повноваження судді здійснювати вибір правомірного шляху встановлення справедливості, яке (повноваження) реалізується відповідно до принципів права та на основі (в межах) закону. Виступаючи проти неконтрольованого угляду суддів, І. Франко вважав необхідним обмежувати його рамками права і справедливості. Характерними рисами угляду має бути неупередженість і правомірність. Здійснюючи аналіз тогочасного судочинства мислитель звернув увагу на те, що не менш важливий вплив на процес прийняття суддею рішень здійснюють його погляди на мораль, рівень правосвідомості, професійної майстерності, ціннісні орієнтації,

особистісні та психічні якості і здібності. Тобто, уже тоді І. Франко говорив про взаємопов'язаність моральних і правових обов'язків суддів перед суспільством. Суддя повинен співвідносити свої дії і рішення з правовими приписами і нормами моралі, які спонукають його діяти відповідно до внутрішнього переконання, протистояти зовнішньому впливу і тиску.

На думку І. Франка, режим законності в судочинстві має свою специфіку. Насамперед вона проявляється в тому, що діяльність суду і прокуратури має бути більш детально регламентована законами, ніж будь-яка інша державна діяльність, без чого неможливе вирішення спорів про право, викриття винних та їх справедливе покарання. По-друге, суд и прокуратура наділені владними повноваженнями та правом застосовувати примусові заходи лише у випадках та порядку прямо передбачених у законі. По-третє, на ці органи покладено обов'язок роз'яснення та, головне, забезпечення реалізації прав та законних інтересів усіх осіб, які беруть участь у судочинстві, а також неухильного здійснення ними своїх обов'язків. Все це має бути передбачено законом. Проте як суд, так і прокуратура, забувши про головні ідеї тогочасного законодавства, безконтрольно порушують їх, безпідставно проводячи арешти, обшуки, застосовуючи заходи примусу навіть до свідків. Вони "...заковували в кайдани селян, викликаних до суду в характері свідків" [10, с. 529].

Уся діяльність поліцейних органів, прокуратури і суду була названа І. Франком лише "цинічним потоптанням правди" [10, с. 529]. Тим паче, провадження всіх справ у судах згідно із декретом цісарської придворної канцелярії від 13 січня 1836 року № 4751, який діяв аж до 1912 року, проводилось німецькою мовою, що робило усе судочинство незрозумілим і недоступним для більшості населення, а це були переважно неосвічені селяни і робітники, й сприяло повному порушенню їх прав, які хоч і формально, але були задекларовані в

законодавстві. Ось чому іронічно сприймалися І. Франком фрази: "про незалежність судівництва, про непідкупність суддів, про строгу легальність їх поступування і про високе чуття справедливості різних пресвітлих трибуналів" [10, с. 519]. Саме це порушення "легальності поступування" поставило під сумнів результати усієї процесуальної діяльності суддів й існування правосуддя взагалі.

Принцип державної мови судочинства теж широко досліджувався мислителем. Звичайно, безпосередньо про державну мову у роздумах вченого не йшлося, однак він стояв на позиції необхідності використання в з судочинстві мови, якою володіє більша частина населення певної території. У своїх працях він критикував недоречне використання при проведенні судочинства малозрозумілої для більшості населення Галичини німецької та польської мови, якими проводились усі судові процеси, велась документація. Самі звернення до суду теж мали бути складені на цих мовах. Розуміючи негативний вплив такого становища на доступність і зрозумілість функціонування судочинства для більшості населення, а також для забезпечення виховного впливу судового процесу, рівність усіх перед законом і судом, І. Франко закликає усіх працівників суду наслідувати одного із героїв його повісті "Перехресні стежки", адвоката Рафаловича, який: "виступив відразу новатором, консеквентним і впертим: він відразу зробив свою канцелярію руською і поклав собі правило, що ні один "кавалок" із неї не сміє вийти на іншій мові, як тільки на руській ... він відстоював свого права, ... за яким, мов оружні полки, стояли непереможні юридичні аргументи" [10, с. 431]. Власне, тільки така лінія поведінки, впевнений І. Франко, має позитивно відобразитись на якості провадження судочинства й доступу до нього, так і формуванні національної гідності українського населення. Мислитель писав; "Самі селяни, що зразу не раз просили його, щоб писав їм подання по-польські, бо з руськими мають клопіт в урядах, почали впевнятися в

своїм праві і тій формальності почали домагатися пошанування для своєї народності і для своєї особи, чуючи, що в разі покривдження мають запевнену поміч здібного і невтомного адвоката" [10, с. 431]. Отож, мислитель закликав українців самостійно відстоювати своє право на рідну мову не тільки при здійсненні судочинства, але й при вирішенні будь-яких інших питань в державних органах, тим паче юридичні підстави для такої боротьби були. Без сумніву, саме мовний бар'єр стояв перепоною для вільного доступу до судового захисту, та й сама процедура провадження справ була незрозумілою для осіб, які, потрапляючи до зали судового засідання, не могли відчувати себе повноправними учасниками даного провадження. Вдало щодо цієї проблеми висловився Гегель: "Якщо правосуддя, – зазначав він, – здійснюється на засадах невідомого, чужого, невизначеного права, що розпадається на окремі рішення, терміни якого дані чужою термінологією, то фізична присутність перед судом ні до чого не веде, бо людина, що пізнає, там відсутня. Людина постає перед судом лише тілесно. а не як свідомість" [15, с. 445].

Саме тому І. Франко обстоює прогресивну думку про використання в судочинстві виключно мови більшості населення держави, що дозволило б усунути й попередити зловживання з боку суддів та зробити більш доступним і зрозумілим усе судочинство.

Принцип рівності усіх учасників судочинства перед законом і судом теж знайшов своє тлумачення у творчості І. Франка. Універсум мислителя, як уже нами відзначалось, є антропоцентричним, людина для нього – найвища вартість. Кожна особистість розглядається ним як вільна від природи й рівна у своїй гідності і правах. Рівність і свобода – для нього невіддільні умови життя людини, що у своїй єдності створюють справедливість. А справедливо лише те, що зберігає свободу і застосовується до всіх людей однаковою мірою. Неодноразово, описуючи випадки порушення рівноправності на основі матеріального становища,

мислитель наголошує: "Що значить рівність перед правом без рівності економічної і рівного образования? А братство ситих з голодними – се попросту фраза, гірка насмішка, та й годі" [2, с. 136].

Розуміючи той факт, що у тогочасному суспільстві рівність усіх перед законом і судом може бути виключно на папері, він описує і порівнює випадки, коли до суду звертаються за захистом заможні верстви, а коли прості селяни. З цього приводу І. Франко пише: "Що нам від того, що на папері обіцяна рівність перед законом, коли в житті на кожному кроці бачимо, що це неправда, що на багатого не має рівного права, що бідний не може пожалітися на свою неправду, і що за однаковий проступок бідного карають у двічі тяжче, ніж багатого" [16, с. 77]. Із властивою йому емоційною силою І. Франко описує кричущі парадокси навколишнього життя, які призвели до того, що: "Нерівність між людьми ніколи не була більша як власне в наших часах, коли думки про рівність та демократизм непохитно запанували в головах усіх освічених людей" [17, с. 323].

Аналізуючи дані реалії суспільного життя, І. Франко прагнув донести до усього загалу розуміння того, що від природи усі без будь-якого винятку є рівними і вільними, незалежно від економічного чинника. І тільки у подоланні економічної нерівності він вбачає можливість реального забезпечення обіцяної законом рівності усіх перед законом і судом.

Правосуддя, на думку І. Франка, повинно здійснюватись в єдиному процесуальному порядку щодо усіх громадян. Жодна особа не може бути звільнена від будь-яких встановлених законом процесуальних обов'язків або навпаки, бути наділеною будь-якими додатковими процесуальними правами. Усі ці порушення доволі образно знайшли своє відображення у ряді праць мислителя, перелік яких був наведений вище.

Згідно тогочасного законодавства, певним вимогам мало відповідати проведення дізнання і слідства. Зокрема, під час досудового розслідування

кримінальної справи повинна була виявлятися повага до честі і стану обвинуваченого. Однак і ця норма закону масово порушувалась не тільки поліційними органами й органами прокуратури, але й суддями. Особливо яскраво це виражалось у ставленні суду до підсудних, які походили з нижчих соціальних верств, на яких судді без будь-якої перестороги дозволяли собі кричати і залякувати. Тогочасне забюрократизоване судочинство не вважало селян і робітників за повноправних членів суспільства, а тому й не визнавало за ними будь-яких прав, не говорячи вже про наявність у них якоїсь гідності. І. Франко ж, як поборник соціальної справедливості, не бажав миритись із існуючим становищем пригнобленої верстви населення, яка беззастережно сприймала таке ставлення до себе як належне, вважаючи його природнім станом речей. Намагаючись зламати дану хибну думку, І. Франко прагнув нагадати цій знедоленій верстві, що вони є нація, яка має свою гідність: "не маючи в душі національного ідеалу, найкращі українські сили тонули в общеросійськiм морі, а ті, що лишилися на своєму ґрунті, попадали в зневіру і апатію". Отже, ідеал повинен не тільки усвідомлюватися, а й "почуватися серцем", бути предметом і знання і віри [18, с. 67].

Пророче дивлячись у майбутнє, І. Франко передбачав, що таке безправне становище більшості населення держави, а саме зрівняння його із "худобою" не може тривати довго. Тому він ще на порозі двадцятого століття передбачав, що нам відкривається вже "інша глава всесвітньої історії", коли ці маси будуть вести "боротьбу за рівність, боротьбу у стократ складнішу від усіх попередніх, боротьбу, яка врешті-решт принесе справдження всіх чесних людинолюбних змагань" [19, с. 289].

І. Франко вказував на повну відсутність регламентування режиму тримання в тюрмах, а цим, відповідно, склались необмежені можливості адміністрації тюрем для свавільних вчинків. У своєму творі "До світла",

побудованому у формі розповіді заарештованого, він розповідає як ув'язнений, який ледь навчивсь читати, був вбитий вартовим тільки за те, що тягнувся "до світла" (в прямому і переносному значенні) – стояв біля тюремного вікна, щоб прочитати "кілька слів". І. Франко підняв голос протесту проти тілесних покарань, які масово застосовувались в тодішніх тюрмах: "У нас процвітають катування не тільки в Самборі і Ярославі. Ні, вони процвітають усюди, напевне, в кожному місті, напевне, кожен жандармський відділок має свою камеру катувань" [20]. Сам І. Франко, відбувши в загальній кількості біля 15 місяців ув'язнення, відчув на собі тюремний режим, який був спрямованим безпосередньо на знищення людської гідності, на фізичне і моральне пригнічення особистості. "...Є припис щоби доктор щодня, або бодай щотижня оглядав усі арешти, чи здорово у них людям сидіти. – Може й є де такий припис, але, у нас у Дрогобичі нема! Та й що нам до приписів! Ми самі собі свої попи!" [21, с. 285] Тому про належні умови тримання ув'язнених, про повагу до гідності особи, а також її особисту недоторканність важко було говорити, на практиці її не існувало. Однак мислитель не збирався миритись із таким становищем й тому активно відстоював свою думку про дотримання цього принципу в процесі здійснення судочинства, як своєрідної гарантії захисту прав і законних інтересів його учасників й прийняття справедливих рішень.

Щодо трактування принципу права на свободу, то І. Франко розглядав її, як найвищу цінність, як "пізнану необхідність", яка виражається в діяльності людей, спрямовану на зміну й вдосконалення світу. Більш того, він розумів, що в будь-якому суспільстві роль безпосередньої міри свободи виконують соціальні норми, які, будучи регулятором поведінки людей, разом із тим виступають і формою виразу людської свободи, що в класовому суспільстві основну роль вимірювача свободи відіграють норми права: в суспільстві людина "повинна віддати частину своєї свободи і

свого особистого права" [16, с. 392] й вона це повинна робити добровільно, для забезпечення своєї безпеки. Свобода у соціумі не може бути абсолютною й необмеженою, з цього приводу влучно висловився ще Ш. Монтеск'є коли сказав, що: "Свобода – є право робити все, що дозволено законом. Якщо б громадянин міг робити те, що цими законами забороняється, то в нього не було б свободи, бо те саме могли б робити й інші громадяни" [22, с. 289]. І. Франко був переконаний у тому, що усі люди є вільними від народження, і ніхто не має права відчужувати їх природні права. Забезпечення та охорона цих прав – головне призначення суду. У ідеальному суспільстві, про яке говорив І. Франко, повинен бути вільний баланс між свободою та соціальною справедливістю, свободою та державним інтересом, і межі свободи можуть бути визначені тільки "правовим" законом, який і має бути її мірою. Свобода та правопорядок не були б онтологічними, якби закони були справді правовими і демократичними. Однак, в реальному житті панував повний правовий нігілізм, який унеможлилював хоча б елементарне дотримання такого принципу судочинства, як права на свободу і особисту недоторканність. "Засудили мене на дві неділі арешту і на цюпас до мого села. Відсидів же я ті дві неділі, а відтак мене перевели сюди, та й ту, я вже, богу небесному дякувати, от у п'ятницю буде півтора місяця, як кисну. І нібито рахується, що не на карі, а ту най бог ступить, щоби й кара така була! ... Пекла не треба, не то що! Та й не знати, доки ще того буде, бо ту якось не квапляться, і гадки не мають" [21, с. 285].

Не краща ситуація була із забезпеченням права особи на захист, особливо у кримінальному судочинстві. Стаття 45 Кримінально-процесуального кодексу Австро-Угорщини від 1873 року містила важливе положення, згідно з яким обвинувачений як при дізнанні. Так і при попередньому слідстві (а не тільки під час судового розгляду кримінальної справи) міг користуватися послугами захисника, який мав

достатньо широкі права при здійсненні своєї захисної функції. Мислитель вбачав у праві кожного на захист найважливіший інститут забезпечення прав та свобод людини в процесі здійснення судочинства. Адже саме через недоступність й незрозумілість як законодавства, так і процесу здійснення судочинства без кваліфікованої юридичної допомоги пересічним громадянам не можливо було обійтись. Саме в **реальному забезпеченні** права підозрюваного, обвинуваченого, підсудного на захист І. Франко вбачав важливу гарантію встановлення істини й винесення законного, обґрунтованого і справедливого рішення. Тільки завдяки кваліфікованій правовій допомозі адвокатів особи, які притягались до кримінальної відповідальності, могли реалізувати, хоча б до певної міри, своє право на захист від пред'явлених звинувачень. Самостійно цю функцію не було можливості реалізувати. Забезпечення ж цього права є надзвичайно важливим для реалізації усіх інших процесуальних прав. І для І. Франка реалізація права на захист було цілком слушно своєрідним інтегрованим вираженням інших прав. Серед інших таких процесуальних прав І. Франко називав ще, наприклад, права, використовуючи які обвинувачений має можливість заперечувати пред'явлене йому звинувачення, наводити доводи і докази на свій захист, оскаржувати прийняті щодо нього рішення. Такі права у той час уже були передбачені і чітко регламентувались кримінально-процесуальним законом.

І. Франко піддав нищівній критиці масові зловживання і безкарність свавільної діяльності несумлінних адвокатів, які, безсоромно користуючись правовою безграмотністю селян і робітників, вводили їх в оману з метою не допомогти їм, а лише отримати від них кошти: "...Селянам, що звичайними, особливо жидівськими адвокатами були привчені до того, що спочатку їм у всякім разі обіцявано шкоре і легке виграння справ, потім видоєно їх добре, в кінці доведено до руїни або в найліпшій

разі відправлювано з канцелярії ні з чим" [10, с. 431]. Не міг змиритись мислитель із тим, що надання такої юридичної допомоги було дуже дорогим, а через те і мало кому доступним. Тим паче, право на захист зовсім ігнорувалось в процесі проведення дізнання і досудового слідства. Дані випадки порушень описані І. Франком у цілому циклі творів із суто тюремною тематикою ("На дні", "Панталаха").

Будучи добре обізнаним із прогресивними правовими ідеями як Європи, так і де в чому Сусідньої Росії, І. Франко у своє бачення побудови судочинства вбирав усі найцінніші досягнення, які надали б змогу досягнути його мети. Одним із таких надбань європейської правничої думки було закріплення презумпції невинуватості як однієї з найважливіших гарантій прав людини. Вона була вперше закладена Декларацією прав людини та громадянина, проголошеною Національними зборами Франції 26 серпня 1789 року, стаття дев'ята якої закріпила таке: "Оскільки кожен є невинуватим, доки не буде встановлено інше, то в разі затримання особи надмірна суворість, не викликана необхідністю з метою забезпечення його затримання, повинна суворо каратися законом" [23, с. 207]. Згодом цей принцип було законодавчо закріплено в Статуті кримінального судочинства Російської імперії від 20 листопада 1864 року у вигляді системи логічних норм [24].

Прогресивне положення названих Декларацій та Статуту відмінило правило, згідно з яким обвинувачений зобов'язаний був самостійно доводити свою невинуватість. В закріпленні даного принципу І. Франко вбачав вагомому правову гарантію встановлення істини у справі. З цієї засади випливали такі важливі для судочинства положення: обвинувачений не повинен доводити свою невинуватість або меншу вину, а також наявність обставин, що виключають його кримінальну відповідальність; висновок про винність обвинуваченого не може ґрунтуватись на припущеннях; усі сумніви, які неможливо усунути, мають тлумачитись на користь

обвинуваченого, а недоведена вина обвинуваченого у вчиненні злочину в юридичному сенсі має означати його повну невинуватість; до остаточного вирішення кримінальної справи й офіційного визнання особи винною у вчиненні злочину з обвинуваченим недопустимо поводитись як із винним і твердити, що він є злочинцем.

Не дивлячись на те, що ця прогресивна і гуманна ідея вже була сприйнята і закріплена у кримінально-процесуальному законодавстві низки держав у Кримінально-процесуальному кодексі Австро-Угорщини 1873 року діяло ще положення, яке зобов'язувало обвинуваченого доводити свою невинуватість, тобто діяла презумпція винуватості, і саме у функціонуванні цього положення весь судовий процес був побудований в обвинувальному напрямку. Тобто судді під час розгляду кримінальних справ упереджено ставились до підсудних, вважаючи їх безсумнівно винними у вчиненні злочину. Думка сторони обвинувачення (прокурора) для суддів мала вирішальне значення: "Адже оте інстинктове... пильнування, що скаже прокуратор, – це не одинцевий феномен, воно має свою довгу і міцну традицію! Адже важніші слідства робляться скрізь по Галичині по вказівках прокуратора, а через нього звичайно по вказівках політичної власті. Адже кожний трибунал у Галичині має суддів, – вони не раз становлять більшість, – що, так само..., ховають сумління у жменю, а зате нагострюють ухо на те, що говорить прокуратор" [10, с. 520].

Щоб змінити таке ганебне становище обвинуваченого слід, на думку мислителя, закріпити в законі вищезазначене об'єктивне правове положення, яке б визначило і спрямувало діяльність посадових осіб, що ведуть провадження у кримінальній справі, їх ставлення до особи обвинуваченого. Які би не були зібрані у справі докази, яка б не була впевненість того чи іншого суб'єкта кримінально-процесуальної діяльності щодо винності обвинуваченого, у будь-якій кримінальній справі повинно

бути забезпечено об'єктивне дослідження усіх обставин справи без винятку. І яким би не було переконання прокурора про винність обвинуваченого, він не має права залишати жодного виправдовувального елемента без перевірки, жодного доказу, що свідчить на користь обвинуваченого.

У впровадженні презумпції невинуватості й правильному її застосуванні І. Франко вбачав засіб, який би усунув односторонній обвинувальний підхід при розслідуванні та вирішенні кримінальних справ. Вона була б перпоною для безпідставного прийняття рішень про притягнення осіб як обвинувачених, а найголовніше – запобігала б безпідставному застосуванню запобіжних заходів примусу.

Для винесення справедливого рішення суд зобов'язаний неупереджено, об'єктивно дослідити усі обставини справи, перевірити всі докази як обвинувачення, так і захисту, щоб встановити винність чи невинність особи, а також призначити їй справедливу міру покарання. В оцінці правопорушення І. Франко пропонує відштовхуватись не стільки від самого факту злочину, скільки від небезпеки правопорушника для суспільства. Відтак при винесенні судового вироку слід враховувати, на думку мислителя, психічні та психофізіологічні особливості підсудного. "...Чи ... маємо справу із тимчасовим виявленням нормальної особи, спричиненим нещасливими обставинами, чи може, здегенерованою особою, зіпсованою або хворою, чи, врешті, із особою здатною до таких зусиль, яких вимагає здорова боротьба за існування, а, отже, неврастеніком" [9, с. 153], – пише І. Франко. Дані твердження мислителя відображають його діяльність у розповсюдженні найновіших ідей тогочасної європейської кримінально-антропологічної школи. Будучи прихильником даного напрямку, І. Франко закликає під час розслідування й розгляду кожної кримінальної справи у повній мірі об'єктивно дослідити обставини, які не тільки характеризую саму подію

злочину, як це робилось на практиці, а й ретельно дослідити особу, яка його вчинила, встановити мотив і мету його злочинної діяльності, а також обставини, що впливають на ступінь і характер відповідальності. Саме всебічне, повне і об'єктивне дослідження названих обставин справи дозволить досягнути об'єктивної істини у справі, яка є і метою судочинства, і необхідним засобом прийняття обґрунтованого та справедливого рішення, й призначення відповідного покарання. І. Франко робить наголос у своїх працях на необхідність більш досконалого дослідження особи злочинця і мотивів її поведінки. Людина, як пише мислитель: "на кожному кроці залежна від тисячі сторонніх впливів від успадкованих інстинктів своєї раси, від виховання, суспільного становища, лектури, заняття, від впливу людей і природи" [25, с. 182]. Більш детальне з'ясування мотивів злочинної поведінки особи дає безпосередньо змогу визначити справедливу міру покарання, яка б забезпечувала виправлення злочинця. Не менш важливим є встановлення психічного стану особи в момент вчинення злочину. І це дуже добре розумів мислитель: "Коли маємо справу з нормальними людьми, то найперше мусимо запитати себе, злочин було вчинено під впливом короткочасного афекту, чи хронічно. Залежно від цього визначається термін ув'язнення, форма і спосіб покарання, що були б здатні викликати в уяві особи тривкі поняття, що гальмували б злочинні схильності" [9, с. 153].

Багато уваги І. Франко приділив у своїх дослідженнях психології так званих "моральних типів" злочинців, зазначаючи, що це є "одним з найважливіших здобутків сучасної кримінальної антропології" [9, с. 148]. Він стверджує, що питання про типологію злочинців: "найважливішим ... виявляється саме для тих, хто безпосередньо покликаний судити вчинки інших людей, тобто суддів, зобов'язаних захищати інтереси суспільства від будь-яких порушень з боку окремих осіб. Отже, для них найважливішою справою має бути детальне вивчення не тільки

самого факту порушення суспільних інтересів, але також його ближчих і дальших, опосередкованих і безпосередніх мотивів, оскільки лише в такому випадку можна перед власним сумлінням і перед суспільством взяти відповідальність за те покарання, на яке прирікають злочинця, і за те, яким чином намагатимуться захищати суспільство від повторного порушення його інтересів. Самої букви закону аж надто часто виявлялось недостатньо, і для всебічного розуміння фактів злочинності та їх мотивів віддавна звертались до спеціальних наук, за допомогою яких насамперед з'ясовували, в нормальному, чи в хворобливому стані вчинено злочин, і в другому випадку – наскільки усвідомлювалось те, що робиться. Осудний чи неосудний – така альтернатива зазвичай поставала перед лікарем-психологом у суді. На цю ж альтернативу спирався закон: осудний, а отже, винен; неосудний – отже, не може бути винним" [9, с. 148].

Вивчаючи судову практику, І. Франко виявив ряд прогалин у тогочасному законодавстві, які могла б заповнити саме кримінальна антропологія, завдання й напрямки якої були сформовані одним із видатних вчених, професором віденського університету Марком Бенедиктом, на якого неодноразово посилається мислитель, називаючи його автором найдосконалішого поділу злочинців на окремі моральні типи, які він описав у своїй доповіді "Про зв'язки між божевіллям та злочинністю", яку виголосив в Амстердамі у 1885 році на конгресі френіатрів і невропатологів. Серед таких недоліків судової практики І. Франко називає ситуації, коли злочинець хворів на невиліковну психічну хворобу: "Про того злочинця лікар з чистим сумлінням заявляв – неосудний; суддя на підставі букви закону був змушений визнати його невинним. На деякий час його віддавали до шпиталю, але й там недуга не виліковувалась, і тримати його далі в шпиталі не було сили. Отож такий невиліковний хворий виходив на волю, і знову суспільство щомиті

наражалось на такі ж злочини, які вже запровадили цього суб'єкта на лаву підсудних. І знову суд був перед ним безсилий, якщо не хотів в інтересах суспільства допустити кричущої несправедливості й засудити хворого так, як здорового" [9, с. 148]. В даній ситуації І. Франко пропонував звертатись саме до антропології, й на підставі її досягнень визначати суспільну небезпеку такої особи і в разі потреби ізолювати її, застосувавши до неї примусове лікування, залежно від характеру її психічного захворювання.

Однак, за свідченням вченого, частіше у судовій практиці траплялись випадки зовсім протилежні, особливо коли йшлося про осіб, з огляду на здоров'я цілком нормальних, тобто здорових фізично, тих, що діяли із повною свідомістю, але незважаючи на це, дуже далеких від типу нормальних людей. Тільки ретельне дослідження, переважно лише посмертне, виявляло дуже значні вади в розвитку їхнього організму, а, отже, й розвитку психологічного ества, джерелом яких був недостатній розвиток певних нервових груп і волокон [9, с. 148]. Таких осіб у порівнянні з нормально розвинутою людиною кожен фахівець повинен був визнати за дегенерованих або нерозвинутих, адже ці вади за певних обставин штовхали їх до злочину. "При засудженні таких злочинців виникало протилежне до попереднього співвідношення: незважаючи на вади в розвитку правопорушника, лікар змушений був визнати його за осудного, і суддя засуджував злочинця до покарання, тоді як головне джерело провини полягало не у злій волі, а в неповноцінному фізичному та психічному стані злочинця, який таким чином відбував покарання не за свій вчинок, а за каліцтво" [9, с. 149]. Ось чому І. Франко пропонує: "Коли подано доказ, що злочинний факт справді був здійснений, у вирокі мова має йти не про вину чи невинність злочинця, а тільки про доведену чи недоведену небезпеку певної особи для суспільства" [9, с. 153]. Дана думка є доволі цікавою з тієї позиції, що вона схиляє суд безпосередньо з'ясувати чи злочин, наприклад, було

вчинено через якесь тимчасове відхилення, спричинене тяжкими тимчасовими життєвими обставинами, й надалі особа навряд вчинить злочин, чи, може особа є хворою і потребує ізоляції від суспільства. Вивчення цього питання само собою повинно дати відповідь суду, яке саме покарання доцільно застосувати до підсудного.

В результаті аналізу поглядів І. Франка на проблеми функціонування суду і судочинства у кримінальних справах можна дійти висновку, що він, поєднуючи у своїх проектах ідеальне і реальне, прагнув розкрити усі причини недосконалої роботи й вказати основні напрямки, якими воно мало б реформуватись. Його слід віднести безумовно до поборника демократичних засад судочинства, який виступав за реальне впровадження й використання їх як при формуванні судів, так і при здійсненні ними правосуддя (принципів змагального процесу).

І. Франко підняв ряд аспектів й проблем формування суду і здійснення ним правосуддя на демократичних засадах, а саме законності, необхідності забезпечення реальної рівності усіх перед законом і судом; гласності судових процесів; незалежності суддів і підпорядкування їх лише приписам закону; змагальності сторін у судовому процесі; ведення судочинства мовою зрозумілою для усіх його учасників; підвищення рівня правової освіти працівників суду; належного рівня оплати праці суддів, який би гарантував їх незалежність; забезпечення обвинуваченому права на захист; поваги до гідності особи, недоторканності житла; права на судовий захист; надання правової допомоги при вирішенні справ у судах; вільної оцінки доказів, безпосередності дослідження доказів. Названі принципи судочинства є сьогодні втіленням найвищих прогресивних досягнень правової науки, шлях до закріплення яких формувався на протязі століть, й вагомий внесок у їх розвиток було зроблено саме І. Франком.

Мислитель чітко усвідомлював той факт, що становище суду, судової влади в конкретній державі є найточнішим показником

розвиненості правових засад, основним критерієм усвідомлення та сприйняття конкретним соціумом цінностей правової держави, громадянського суспільства, до формування яких він так прагнув.

Список використаних джерел

1. Маляренко В. Т. Принципи судочинства / В. Т. Маляренко // Юридична енциклопедія / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М.Корецького / Ю.С. Шемшученко (ред.). — К. : Вид-во "Українська енциклопедія" ім. М.П.Бажана, 2003. – Т. 5 : П-С. – С. 129.
2. Франко І. Я. Мислі о еволюції в історії людськості / І. Я. Франко // Зібрання творів в 50 т. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 45. – С. 135.
3. Скакун О. Ф. Иван Франко. Из истории политической и правовой мысли. / О. Ф. Скакун. – М. : Юрид. лит., 1987. – 126 с.
4. Сокуренок В. Г. Политические и правовые взгляды Ивана Франко / В. Г. Сокуренок // Советское государство и право. – 1986. – №10. – С. 116-121.
5. Тодчук Н. Є. Роман І. Франка “Для домашнього огнища”. Простір і час / Н. Є. Тодчук ; Львівське відділення Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – Львів, 2002. – 204 с.
6. Луцишин О. Б. Сучасне прочитання Франкових романів “Для домашнього огнища” та “Основи суспільності” / О. Б. Луцишин. – Львів, 2001. – 220 с.
7. Швець А. І. Злочин і катарсис. Кримінальний сюжет і проблеми художнього психологізму в прозі Івана Франка / А. І. Швець ; НАН України; Львівське відділення Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка. – Львів, 2003. – 236 с.
8. Лучук І. Иван Франко – майстер кримінального чтива / І. Лучук. – К., 2003 – 208 с.

9. Франко І. Я. Моральні типи / І. Я. Франко // Українське літературознавство. Зб. наук. праць. – Вип. 64. – Львів, 2001. С. 148-153.
10. Франко І. Я. Перехресні стежки // Великий каменярь [Текст] : проза та драматургія Івана Франка: Навчальний посібник / І.Я.Франко; Упоряд. і передм. А.А.Чічановського. – К. : Грамота, 2003. – 672 с.
11. Петришин А. В. Государственная служба. Историко-теоретические предпосылки. Сравнительно-правовой и логико-понятийный анализ / А. В. Петришин ; Национальная юридическая академия им. Ярослава Мудрого. — Х. : Факт, 1998. — 167 с.
12. Алексеев С. С. Общая теория права: В 2-х т. / С. С. Алексеев. – М. : Юрид. лит., 1982. – Т. 2. – 360 с.
13. Дюрягин И. Я. Правоприменительная деятельность органов государства / И. Я. Дюрягин. – Свердловск, 1973.
14. Лазарев В. В. Применение советского права / В. В. Лазарев. – Казань : Изд-во Казанского университета, 1972 – 200 с.
15. Гегель Г. Ф. Философия права / Г. Ф. Гегель. – М.: Мысль, 1990. – 524 с.
16. Франко І. Я. Вибрані суспільно-політичні і філософські твори / І. Я. Франко ; Підгот. Т. І. Скирда. – К. : Держлітвидав УРСР, 1956. – 499 с.
17. Франко І.Я. Що таке поступ? / І. Я. Франко // Зібрання творів в 50 т. – К. : Наукова думка, 1986. – Т. 45. – С. 323.
18. Забужко О. С. Філософія української ідеї та європейський контекст: Франківський період / О. С. Забужко. – К. : Факт, 2006. – 154 с.
19. Франко І. Я. Радикали і релігія. / І. Я. Франко // Зібрання творів в 50 т. – К. : Наукова думка, 1986. – Т. 45. – С. 289.
20. Franko I. Die Folten in Galizin / I. Franko // Di Zeit. – 1900 – #288 – S. 1-2.
21. Франко І. Я. На дні / І. Я. Франко // Зібрання творів в 50 т. – К. : Наукова думка, 1955. – Т. 1. – С. 285.

22. Монтескье Ш. О духе законов / Ш. Монтескье // Избранные произведения / Общ. ред. и вступ. ст. М. П. Баскина ; Академия наук СССР. Институт философии. – М. : Госполитиздат, 1955. – 799 с.

23. Декларация прав человека и гражданина. Принятая национальным Собранием Франции 26 августа 1789 г. // Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран / Под ред. З. М. Черниловского. – М. : Юрид. лит., 1984. – С. 207.

24. Устав уголовного судопроизводства // Российское законодательство 10-20 веков. – М., 1991. – Т. 8. – С. 120-384.

25. Франко І. Я. Влада землі у сучасному романі / І. Я. Франко // Зібрання творів в 50 т. – К. : Наукова думка, 1980. – Т. 28. – С. 182.

Нор В. Т.

Погляди І. Франка на засади організації та функціонування суду і судочинства

У статті піддані аналізу погляди Івана Франка на засади організації суду і здійснення судочинства, які знайшли своє відображення у його науково-критичних, публіцистичних та художніх творах. Поєднуючи у своїх поглядах ідеальне і реальний стан тогочасного суду і судівництва, Мислитель сформулював своє бачення засад (принципів), на основі яких мала б відбуватися організація судів і здійснення ними судочинства, зокрема: законності; незалежності суддів і підпорядкування їх лише правовому закону; рівності всіх учасників судочинства перед законом і судом; державної мови судочинства; поваги до честі і гідності особи; права особи на особисту свободу і недоторканність; права на захист; презумпції невинуватості тощо

Ключові слова: суд і судочинство у творах Івана Франка; засади судоустрою і судочинства у творчості Івана Франка; погляди Івана Франка

на право, суд і судочинство; суд і судочинство Австро-Угорщини у творчості Франка

Nor V. T.

Взгляды И. Франко на принципы организации и функционирования суда и судопроизводства

В статье проанализированы взгляды Ивана Франко на принципы организации суда и осуществления судопроизводства, которые нашли свое отображение в его научно-критических, публицистических и художественных произведениях. Сочетая в своих взглядах идеальное и реальное состояние современного для Ивана Франко суда и судопроизводства, Мыслитель сформулировал свое виденье принципов, на основе которых должна была бы происходить организация судов и осуществление ими судопроизводства, в частности: законности; независимости судей и подчинения их лишь правовому закону; равенству всех участников судопроизводства перед законом и судом; государственного языка судопроизводства; уважения чести и достоинства лица; права человека на личную свободу и неприкосновенность; права на защиту; презумпции невиновности и тому подобное

Ключевые слова: суд и судопроизводство в произведениях Ивана Франко; принципы судостройства и судопроизводства в творчестве Ивана Франко; взгляды Ивана Франко на право, суд и судопроизводство; суд и судопроизводство Австро-Венгрии в творчестве Франко

Nor V. T.

The thoughts of Ivan Franko about the principles of the organisation and functioning of court and the legal proceedings

In the article thoughts of Ivan Franko about the principles of court proceedings and organization of court, which were reflected in his scientifically

critical, publicistic and fiction are analysed. Combining in his thoughts the ideal and realistic conditions of court and legal proceedings of that time, the Thinker formulated his vision of the principles, on the basis of which the organization of courts and legal proceedings had to be held, in particular: the legality; the independence of judges and their submission only to the law; the equality of all participants of the legal proceedings before the law and court; the state language of court proceedings; the respect to the honour and dignity of a person; the right of the human to freedom and inviolability; the right of defence; the presumption of innocence etc

Key words: court and legal proceedings in works of Ivan Franko; the principles of the legal proceedings and court organisation in the works of Ivan Franko; the thoughts of Ivan Franko about the law, court and legal proceedings; court and legal proceedings of Austro-Hungary in the works of Franko